

Syersker på jakkeavdelingen
ved Hercules Konfektionsfabrikker, 1898.

FOTO: UKJENT FOTOGRAF / ARBARK

INGAR KALDAL

Etterord

«Begrepet er mangfoldig og motsetningsfylt», heter det om «fleksibilitet» i planen for dette prosjektet. Fleksibelt tolket kan det leses som en erkjennelse både av hvor fleksible begreper ofte kan være, og av hvordan det arbeidslivet som i vår tid stadig kalles fleksibelt, kan være det på mange ulike måter, og preget av konflikter og motsetninger. Fleksibiliteten er selv fleksibel både i sine virkemåter i folks liv, og som tema i de mange fortellingene som lages om den.

I det prosjektet som her er gjennomført, er temaet utforsket med flere problemstillinger, perspektiver og kildetyper, og i ulike arbeidslivskontekster. Det gir seg ikke ut for å ha kommet fram til uttømmende eller ferdigdiskuterte resultater, verken om hver artikkels spesifikke tema eller om felles problemstillinger. Men hver for seg gjør de avgrensede, og i de fleste tilfellene lokale, studiene noen lærerike dykk i en stor og viktig tematikk som det i vår tid snakkes mye om.

I stedet for å prøve å samle tråder fra et prosjekt som har fungert godt ved å la trådene være flere og forskjellige, skal jeg her nytte høvet til å vifte dem enda litt mer utover, bakover og framover. Mitt første instinkt er da å tenke fritt både i forhold til utgangspunktet, nemlig at «fleksibilitet» her var valgt som navnet på et tema som kunne hatt flere navn, og i forhold til hvilke teorier fra forskningen om fleksibilitet som er brukt i delstudiene. Min hypotese er at mye fleksibelt vann har rent i havet lenge før ordet ble et dominerende uttrykk i vår tids snakk om «det nye arbeidslivet». For de forholdene det faktisk handler om, er verken nye eller nødvendigvis så mye viktigere i vår tid enn før. Det får også dette prosjektet godt fram.

Realitet og mulighet

Hvis vi starter helt elementært med begrepet, og deler det i to, betyr

Beskriver vi et arbeidsliv som fleksibelt, er det viktig å presisere hvorvidt det handler om at det faktisk varierte og skiftet mye, eller om at det bare var mulig.

«fleks-» mye som alle vet: variere, skifte, endre, strekke, tøy, bøye osv, mens «-ibel» betyr det samme som «able» på engelsk. Da handler «fleksibilitet» om at variasjon er mulig, og at noen er i stand til (able to) eller har evne (ability) til å gjøre det. Og det er ikke nødvendigvis det samme som at det faktisk skjer. Det er heller ikke ensbetydende med at variasjonene kan velges av de som skal gjøre dem eller leve med dem. Litt på samme måte som hunder i fleksibånd, er yrkesutøvere i et fleksibelt arbeidsliv ikke nødvendigvis frie til å velge selv sine varierende bevegelser og gjøremål. De mulighetene og grensene som realiseres, bestemmes ikke bare av båndets lengde, men av reguleringer og retningsvalg som gjøres av den som er herre. Og det blir mer eller mindre modifisert av hva den som er i andre enden, godtar, mestrer eller kanskje også klarer å trekke i egne retninger. Om båndet er kort eller langt, er det makt som avgjør.

Beskriver vi et arbeidsliv som fleksibelt, er det viktig å presisere hvorvidt det handler om at det faktisk varierte og skiftet mye, eller om at det bare var mulig. Var det bare det siste, er det også viktig. For det er forskjell på et arbeidsliv hvor mye nødvendigvis må være som det er, og et hvor mye kan varieres og endres. Og det siste avgjør ikke om det skjer eller ikke. Samtidig er historien også full av eksempler på arbeidsliv preget av mye variasjon, omskifting og endring, uten at det har vært mye opp til menneskene i disse arbeidsmiljøene å bestemme når og hvordan. For eksempel kan det ha vært styrt av natur, vær, årstider, materielle forhold og ressurser og ikke av mennesker, verken av kolleger eller sjefer. Og ikke minst: variasjonene og omskiftingene i et arbeid kan ha vært mange og hyppige, gjennom dager, sesonger og år, uten å ha blitt opplevd som fleksible, i alle fall ikke snakket om som det.

Mye kan altså ha variert og skiftet uten å ha vært verken ønsket eller valgt. Og mye variasjon kan ha vært mulig uten å bli realisert. Når skomakere er blitt ved sine lester, kan de ha valgt det uten at det var verken umulig eller vanskelig å bryte opp. De kan ha gjort det fordi de ville fortsette med det de kunne, og med noe de følte de hørte til i. Eller kanskje så de ikke de alternativene som fantes, fristende nok. Kanskje kan vi da si at de hadde muligheter til å være fleksible, men likevel ikke ville være det. Altså var de selv ikke fleksible. Samtidig kan de også ha vegret seg mot å gi opp et håndverk som de behersket så godt at de lett og kyndig kunne skifte mellom mange ulike oppgaver og produkter. Kanskje forsvarte de et bredt og allsidig fag mot spesialisering, innsnevring og reduksjon av faglig bredde og dybde - og fleksibilitet? Forsvarte ikke håndverkerne da et fleksibelt arbeidsliv, eller forsvarte de seg mot fleksibilisering?

Frihet og ufrihet, makt og avmakt

Hvis fleksibilitet er mulighet og evne til å variere eller endre noe, må det ha noe med frihet å gjøre. Men de to dimensjonene må ikke forveksles. At noe kan varieres eller endres, betyr som sagt ikke at det er fritt fram å bestemme når, hva eller hvordan noe skal varieres, og da verken for den som styres eller den som styrer. Satt på spissen kan et fleksibelt arbeidsliv (både i betydningene variert og variasjonsmulig) være både mer og mindre fritt enn et arbeidsliv hvor mye er gitt eller begrenset.

For eksempel kan maksimal fleksibilitet i betydningen få eller svært tøyelige grenser, bety frihet til å bestemme over eget liv, men også ufrihet til ikke å kunne sette egne grenser mot maktbruk og utbytting (altså utrygghet). Når vi stadig hører at «det fleksible arbeidslivet» blir bedre ved å bygge ned reguleringer som begrenser fleksibiliteten, er det verdt å minne om at fleksibel i noen sammenhenger også betyr bøyelig. I fysikken lar materialer som er fleksible, seg lett forme og bøye. De yter lite motstand mot å bli bearbeidet og omformet. Kanskje er det slik også i samfunnet: På den ene siden kan et fleksibelt arbeidsliv handle om å gi alle større frihet til å variere sine arbeidsliv. På en annen side kan det også handle om å ønske seg ansatte som er lett bøyelige, som gjør det de blir bedt om, og som uten motstand tåler, holder ut eller godtar det de utsettes for, enten det er krav om variasjon, endringer, tempo eller lydighet. Hvor langt ligger da fleksibilitetsbegrepet fra å bety også lett medgjørlig? Og hvordan står det da i forhold til å være (u)kuelig eller (u)krenkelig?

Grensene for hva vi tåler, eller bøyer oss for, handler både om makt og kultur. En ting er hva som bare må godtas, fordi sjefen, maskineriet eller oppgavene gjør alt annet umulig eller utenkelig. Noe annet kan være hva som oppleves som greit eller akseptabelt, og hva som også kan være krenkende eller nedverdiggende å bli påtvunget. Det varierer mellom ulike arbeidskulturer hva som er å bøye seg, hva som tåles og ikke før det møter motstand, hva som oppleves som respektløst og urimelig, hva som får en til å føle seg lite verdt, og hva som blir sett som fritt og ufritt.

Ufrihet på ett plan kan også godtas om en har frihet på et annet plan. Jenter som på slutten av 1800-tallet fikk tilbud om fabrikkarbeid, og slapp å være tjenestejenter, opplevde fast jobb i fabrikk som fritt. For da fikk de bestemme selv over avgrenset fritid, og over egen pengelønn. I rallarkulturen, i gruver og på anlegg, var det mer skepsis til å la seg binde til en fast jobb, og til et liv styrt av fabrikkens maskiner og sjefer.¹ Og da anleggsarbeiderne i tida før første verdenskrig var med på å dreie arbeiderbevegelsen mot venstre, var de skeptiske til langsiktige tariffavtaler, fordi det hindret dem i å streike når de ville. De ville ha friheten til å kunne stille nye krav når prisene endret seg, og det gjorde de på den tida.

At forholdet mellom fleksibilitet og frihet kan være både komplekst

og paradoksalt, blir tydelig om vi trekker trådene tilbake til arbeidslivet før industrialiseringen. I norsk historie var bonden lenge en hovedfigur ikke bare i det såkalte bondesamfunnet, men også i de nasjonale fortellingene om norsk historisk særpreg - og frihet. Den norske bonden var fri, i betydningen uavhengig. Det som gjorde ham fri, var eiermakt over egen jord. Men det gjorde ham ikke fleksibel. Jorda bandt. Ordet bonde kommer av norrønt «buandi», som betydde fastboende. Den frie bonden var bundet til gård, jord og sted. Friheten og selvstendigheten som jord-

Husmennene var i det såkalte bondesamfunnet mange steder en større gruppe enn bøndene. De var ufrie, avhengige og underlagt bondens makt, fordi de hadde sitt hus, høstet sin mat, på jordarealer som bonden eide.

eiendommen ga, gjorde ham bundet. I forhold til endringer har bønder ofte vært motvillige, i blant også reaksjonære. Og i arbeidet har de vaktet tradisjoner, og med vår tids ordbruk: mot fleksibilitet - i alle fall i noen betydninger.

Husmennene var i det såkalte bondesamfunnet mange steder en større gruppe enn bøndene. De var ufrie, avhengige og underlagt bondens makt, fordi de hadde sitt hus og høstet sin mat, på jordarealer som bonden eide. Men den ufrie husmannen var fleksibel. Det var ingen odelsrett til husmannsplasser. Da en av mine forfedre for bare litt over hundre år siden kom hjem igjen etter som unggutt å ha vært borte på arbeid noen år, og ville ta over plassen som faren hadde, ble han nektet det, og måtte arbeide seg opp ny jord. For bonden var husmannens ufrihet fleksibilitet og frihet, også til å kunne

bruke hans arbeidskraft når og hvor den trengtes. For husmannen var livet variert, og på mange måter fleksibelt, men å kalle det fritt vil være en nokså naiv romantisering.

Så tror vi gjerne at industrialiseringen gjorde folk både mer fleksible og frie. Jo, for husmannssønnen som nå kunne velge lønnsarbeid på fabrikk, bød det nye arbeidsmarkedet både på fleksibilitet og nye former for frihet. Men en skal ikke ha lest mye historie om livet i de nye industrimiljøene før en vet at der ble det mange steder raskt både knyttet sterke bånd og grodd dype røtter. Mange av de som fant seg arbeid på en fabrikk, holdt fast på jobben sin, giftet seg tidlig, og skaffet seg eget hus på stedet. Alt dette gjorde dem på ett vis frie og selvstendige (i en annen betydning enn som frie aktører på et marked, kanskje heller litt som bonden, som hadde sin trygghet og status knyttet med bånd til sted, hus og levebrød). Like viktig er det også at den friheten og tryggheten mange lønnsarbeidere med eget hus og fast jobb kunne oppleve, reduserte deres fleksibilitet, på ett vis.

Fortsatt var løsarbeiderne, litt som husmennene i bondesamfunnet, de som både var mest fleksible og i én betydning minst frie - så lenge det ikke var så flust med jobber som de kunne velge og vrake i. Da kan det også ha vært både fleksibelt og fritt, men da i en annen betydning enn den friheten som for en med fast arbeid lå i å kunne satse langsiktig på

Husmannssønnen Christian Hveem flyttet fra Romerike og slo seg ned på Rjukan. Her skaffet han seg hus og stiftet familie, fotografert i 1911. FOTO: UKJENT FOTOGRAF / ARBARK

et forutsigbart levebrød og eget hus på det stedet hvor en gjerne ville bli værende.

Det er ikke bredden i variasjonsmuligheter i arbeidslivet som i seg selv har avgjort verken graden av frihet, hvem friheten gjaldt for, eller hva de la i «frihet». Mange som i gamle dager levde i arbeidsliv preget av mangesysleri og mye variasjon, kan ha opplevd det som ufritt eller fritt, alt etter hva en legger i begrepet. Hvor fritt eller ufritt en har det i sitt arbeidsliv, er ikke noe en kan slutte seg til bare ved å kartlegge hvor variert livet i et arbeidsmiljø er. «Multitasking» har hørt til kvinnekulturen (og iblant snakket om nesten som genetisk kvinnelig). Og et mylder av varierende gjøremål har preget hverdagen til mange husmødre. Men det har ikke hindret de samme kvinnene i å leve sine liv både bundet til kjøkkenbenker og stengt inne av patriarkatets rigide grenser.

Fleksibilitet sier altså ikke noe i seg selv om hvem som bestemmer over hvordan de mulighetene fleksibiliteten gir, faktisk brukes. Så også med fleksibel arbeidstid: Den kan handle om at en som arbeidstaker får gå hjem tidligere en dag det passer, og ta det igjen en annen dag. Men det kan også handle om å være ufri i fritida, fordi en har sagt ja til å kunne tilkalles når det trengs.

Ideologi, visjon og mytologisering

Fleksibilisering er i vår tid også blitt et ideologisk begrep. Ofte er det nok å si ordet, så framstår det som nesten rituelt selvnlysende at det handler om noe «den nye tida» bare krever av oss (som om det er tider og ikke mennesker som krever). Ikke å innrette seg etter det, blir da bakstreversk. Før het det rasjonalisering, nå heter det fleksibilisering, omstilling, effektivisering og så videre. Flexibilitet assosieres da lett med ikke bare å være mobil, flyttbar, omstillingsvillig, men også ambisiøs og effektiv, og ung.

Da blir flere av de dimensjonene som her er nevnt, lett forvekslet, for ikke å si bevisst blandet sammen. Når «det fleksible arbeidslivet» blir ideologi og visjon, framstår det lett som selvsagt at fleksibilitet også uten videre er frihet, og omvendt. Da glemmes eller tåkelegges også ellers høyst relevante spørsmål som: for hvem?

Dess mer en tenker over begrepet fleksibilisering, dess mer klart blir det at det er vidåpent i sine bruksmuligheter. Og fleksible begreper er ofte de mektigste. Tenk på hvor mye forskjellig samfunnsendring som er omtalt som «modernisering», hvor mange slags endringer det ordet er blitt brukt om, og hvor uimotsigelig noe blir når det har fått det navnet. Apropos modernisering: Det kan være interessant å tenke over hvordan flere av de generelle og store teoriene om modernisering egentlig kan sies å ha framstilt «utviklingen» som en eller annen slags fleksibiliseringsprosess.

Slike teorier har handlet om overgang fra tette, intime og moralsk grunngitte sosiale bånd til sosiale relasjoner basert på individuelle og frie valg (for eksempel Tönnies - fra *Gemeinschaft* til *Gesellschaft*), fra mekanisk til organisk solidaritet (Durkheim), og fra homogenitet til differensiering (Spencer). Det samme kan sies om den måten sosialhistorikeren E.P. Thompson beskrev oppløsningen av en førindustriell *moral economy* på. Før industrialiseringen hadde deltakelse i arbeid og fellesskap vært basert på moralsk grunnlagt plikt, ære, lydighet og omsorg. Det industrikapitalistiske arbeidslivet mente han var preget av kalkyle av kostnad og nytte, og av at arbeid skulle kunne selges og kjøpes og måles i klokkeid og penger. Også dette handlet om oppløsning, løsrivelse - og fleksibilisering - uten at Thompson kalte det det. Samtidig beskrev Thompson det førmoderne arbeidslivet som oppgaveorientert, i motsetning til det nye som ble klokkestyrt.² I den sammenhengen framsto også det førmoderne arbeidslivet som fleksibelt, ved at arbeidsdager, uker og år var strukturert etter hva som bød seg av oppgaver - som gjerne var mange og varierte. Men så kom altså klokkestyringen og innførte en ny form for tvang, kontroll - og rigiditet? Slik kunne både det som var før og det nye framstå som fleksibelt, og som kontrollert. Og fleksibiliseringen kunne følges av nye former for kontroll, tvang, bånd og rigiditet.

Arbeidere ved Nydalen Compagnie i kø foran stemplingsuret ved arbeidsdagens slutt, 1949.

FOTO: ARBEIDERBLADET / ARBARK

Hva kan vi ut fra dette si om lærernes motstand mot å bli bundet til å gjøre mer av skolearbeidet innenfor en felles og fast arbeidstid? Står de da for et ønske om å ordne sin tid etter oppgavene? Lever de i tråd med det Thompson kalte oppgaveorientert i et førmoderne arbeidsliv? Eller er deres ønske om frihet til å variere hvor og når de gjør arbeidet, i tråd med «det nye arbeidslivets» ideologi om fleksibilitet? Kanskje begge deler. Og kanskje står både ledere som vil ha lærerne mer tilgjengelige på skolen, og lærere som vil gjøre oppgavene mer når og hvor det passer best med de varierende store stilbunkene, for en slags fleksibilitet? Men da er fleksibilitet flere ting. Og hvis begge parter her tenker fleksibilitet, gjør de det ut fra ulike interesser. Lederne vil ha frihet til å styre, lærerne frihet til selv å bestemme over eget arbeid. Dette viser hvor tøyelig fleksibilitetsbegrepet er. Derfor bør begrepet aldri brukes uten at det spesifiseres og konkretiseres: Den som bare erklærer seg for fleksibilisering og later som om budskapet dermed er klart, bør alltid bes om å spesifisere og konkretisere det. Snakkes det da om fleksibilisering i hvilke betydninger, ut fra hvilke interesser, og med hvilke konsekvenser, for hvem? Ingen snakk om fleksibilitet er nøytral eller upolitisk, eller hevet over spørsmål om makt og interesser.

Når fleksibiliseringsprosessene mytologiseres, skjer det gjerne i fortellinger hvor flere flertydige og kraftfulle begreper kobles til bildet.

Som vi har sett er ett av de ordene frihet. Et annet slikt ord er globalisering. Det handler ikke bare om at varer og informasjon utveksles friere, raskere og i større strømmer over hele kloden, men også om at folk flytter mer enn før. Her er det viktig å tenke over hva det handler om, og hvor mye mer fleksibelt noe er i vår tid enn før – egentlig. I dag sitter ungdommer ved sine skjermer og spiller og kommuniserer med andre ungdommer over hele verden. De har en tumleplass som på ett vis (som global) er maksimalt fleksibel. Mange av dem går etter hvert inn i jobber hvor de gjør mye av det samme, utveksler informasjon og transaksjoner på tvers av alle grenser, gjennom sine tastatur og skjermer. Men er de mer fleksible enn de ungdommene som for 150 år siden brøt opp fra sine hjemsteder og utvandret til en verden så langt unna at kontakten hjemover knapt ble mer enn et brev i året. At de siste på mange måter slett ikke var mindre fleksible, blir sagt på denne måten nokså opplagt. Men hvem av dem – om noen – kan vi beskrive som frie, og på hvilken måte, og i hvilken mening?

Hvem er fleksible – egentlig? Hvem er frie – egentlig? Og da i hvilke betydninger av de to begrepene? Skal vi nærme oss svar på slike store og viktige spørsmål, må vi på samme måte som de forskerne som har utført dette prosjektet, fortsette å lete i folks konkrete liv, i avgrensede arbeidsmiljøer og i arbeidsverdener som lar seg studere nært og mangefasettert. I slike studier blir våre bilder av fleksibiliteten enda mer «mangfoldig og motsetningsfylt». Det bør vi ikke se som et hinder, men som en gevinst – fordi vi da lærer mer om hvordan fleksibilisering kan ha virket, også som ideologisk ord. Da vil vi også forstå at den uspesifiserte og generelle merkelappen fleksibilisering som stadig klistres på «det nye arbeidslivet», alltid bør spesifiseres, konkretiseres, mangfoldiggjøres og fleksibiliseres, og sees fra flere synsvinkler. Bare slik kan vi forstå at både fleksibilitet og frihet kan ha betydd mye forskjellig – for ulike grupper og i ulike kontekster.

Noter

- 1 Se flere refleksjoner omkring hva frihet kan ha betydd i ulike arbeiderkulturer i E. Bull, «Frihet» og retten til arbeid på 1800-tallet, i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, 1/1986: 109-126.
- 2 E.P. Thompson, *Customs in Common*, New York 1991; E.P. Thompson, Time, Work Disciplin and Industrial Capitalism, i *Past and Present*, No. 38, 1967: 56-97.

